

Т. М. Росовецька
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**ПРИМІРНИК ВИДАННЯ “КЛЮЧА РАЗУМЇНІЯ” 1665 РОКУ
МИХАЙЛА СЛЬОЗКИ В РУКОПИСНИХ КОМЕНТАРЯХ
(ДО РЕКОНСТРУКЦІЇ ОБРАЗУ УКРАЇНСЬКОГО ЧИТАЧА
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.)**

Діяльність приватної друкарні Михайла Сльозки у Львові мала велике значення в історії українського книгодрукування. Від 1638 до 1667 р. у ній було видано 51 назву книжок церковнослов'янською, українською, латинською та польською мовами¹. Слід зауважити, що в 60-і роки XVII ст. підприємство Михайла Сльозки залишилося єдиною приватною друкарнею в Україні².

Книжкова продукція друкарні досить різноманітна. Серед її видань – невеликі за обсягом, як правило, віршовані панегірики та епітафії, твори католицької релігійної тематики, православні літургійні видання, література навчальна та наукова, зокрема, з астрології (“Ephemerides seu Calendarium...” польського математика Миколи Жоравського)³. Друкував М. Сльозка й твори видатного українського письменника і публіциста, громадсько-політичного та церковного діяча, професора, ректора Києво-Могилянської колегії Іоанікія Галятовського (“Ключь разумїнія” 1663, 1665 рр. та “Небо новое” 1665 р.).

У відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається 12 прим. творів І. Галятовського, що вийшли з друкарні М. Сльозки, серед яких 7 прим. 3-го видання “Ключа разумїнія” 1665 р. – найбільш досконалого з варіантів збірника⁴.

Нагадаємо, що “Ключь разумїнія” – збірка проповідей моралізаторсько-виховного характеру. До видання 1665 р. увійшла також і “Наука албо способь зложена Казана”. Обидві частини необхідно розглядати, як нерозривну працю письменника, оскільки проповіді –

це конкретні зразки “казань”, теоретичні основи яких закладено в “Науцѣ”⁵.

Як відомо, І. Галятовський від 1664 р. перебував у Львові, де здійснював доопрацювання “Ключа” з метою підготовки нового видання⁶. 30 вересня 1665 р. “Ключъ разумѣнія” був “...з(ъ) поправою и (з) прида(т)ками, ѿ недостойно(г)[о] Іеромо(н)[аха] Іоанікіа Галатовско(г)[о] Ректо(р)[а] и Ігу(м)[ена] Бра(т)[ства] Кієвск[ого] ... свѣту приданый”⁷.

За допомогою маргіналій на окремих примірниках, які є, безперечно, цінним джерелом для вивчення стародруків, дослідники мають змогу одержати важливі відомості щодо конкретного видання, як-то: розкрити провенієнції окремих примірників, простежити географію розповсюдження книг, скласти уявлення про їх грошову вартість. Так, у фондах відділу зберігаються примірники “Ключа” 1665 р., подаровані автором Києво-Печерській лаврі (Кир. 608), Почаївському монастирю (Кир. 4848п), київським Видубицькому (Кир. 2573п) та Микільсько-Пустинному (Кир. 2572п) монастирям.

Згідно із записами на примірниках “Ключа” львівські видання І. Галятовського в XVII–XIX ст. в Україні були розповсюджені на території Києва, Львова та Львівської області (Дрогобицький, Золочівський, Мостицький, Пустомитівський, Самбірський р-ни), а також областей Івано-Франківської (Коломийський р-н), Хмельницької, Рівненської, Тернопільської (Кременецький р-н) тощо. Як бачимо, “Ключъ разумѣнія” на українських землях був книгою досить популярною, зокрема, в Західній Україні. Варто згадати, що закарпатський письменник-полеміст Михайло Андрела серед православних книжок, які були у нього в користуванні, називає в своїх творах і “Ключъ” І. Галятовського⁸.

Щодо вартості книжок зазначимо, що один з примірників “Ключа” 1665 р. було куплено за 30 польських злотих, інший коштував власникові 70. У цілому ж вартість кириличних видань М. Сльозки коливалась в межах від 8 (“Служебник” 1646 р.) до 100 польських злотих (“Євангеліє” 1665 р.)⁹.

Зупинимося детальніше на одному з примірників 3-го видання “Ключа разумѣнія” з фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (Кир. 4954п).

Примірник дефектний. Оправа відсутня. Титульний аркуш пошкоджено, відірвано від блоку. Відсутня передмова автора до Афанасія Желіборського. Від передмови “До священников(ъ) и законников(ъ) и лаиковъ” зберігся лише другий аркуш. Текст збірника не-

повний. Відсутні “Казанье третее...” та “Казанье четвертое на погребѣ...”, “Наука албо способъ зложена Казанѣ”, “Наука другаа” тощо, післямова та звернення до читача (арк. 496–532).

У книзі виявлено три власницькі записи. На першому аркуші основного тексту – запис, зроблений латиною: “Hunc librum dedi ad tempus venerabil. <...> Lavrae (?) quariensi. Ego Petronius Kaminski Nom. Epp.(?) <...>. 1708 die 28 Apriles”.

На арк. 80–90 зберігся запис XVII ст.: “В имѣ ѿца и с(ы?)на и с(в)[а] того д[у]ха сию книгу рекомую Ключ купиль рабѣ б[о]жи Мигдаль Петрѣ С(а?)вичѣ и своєѣ женою на имя Настасію за свое сторове и за ѿпущене грѣховъ своих иза преставши(х)ся родичовѣ своихъ дали за ню злоты(х) лѣ [30 – Т. Р.] польски(х) придалѣ е д[о] це(р)кве соб[о]р(р)ной а(р)хи[с]тратага Михаила до села Ве(р)баже ѿцу Василию Сазаньскому року 1680”.

На арк. 89 запис, зроблений Вікентієм Худійовичем: “Vicenty Chudіowicz Wojt(?): z Kalnego Dominii Skolskiej Cyrkulu Stryiskego należący: kupił dla uzytku Klucz Razuminyia // za kturśn zapłacił 25 zł: W: W: w roku 1814”.

Але на особливу увагу, на нашу думку, заслуговують записи кінця XVII – першої половини XVIII ст., зроблені на арк. 214–223, що є коментарями до тексту “Казанье второе, на Сошествіе с[ва]таго д(у)ха”. Всі коментарі написані тогочасною українською мовою, достатньо чітким скорописом.

Як стає зрозумілим з контексту, невідомий читач робить спробу полемізувати з І. Галятовським щодо походження св. Духа як одного із складових св. Трійці та у його взаємозв'язку зі святими Отцем та Сином. Кожен із записів чітко співвідноситься з текстом “Казаньѣ”. Звернемося безпосередньо до тексту “Ключа разумьнія” та проілюструємо його рукописними коментарями.

Так, на арк. 213–214 у тексті надруковано: “...три Персоны Б(о)зскіи межы собою рознатъса, властностами своими персональными, ѿца власность естѣ родити и испускати, С[ы]на власность естѣ родитиса, Д[у]ха с[ва]таго власность естѣ испусканнымъ быти”. Далі автор продовжує, посилаючись на Константинопольського патріарха Філофея: “Познавають Философове Пренайс[ва]тѣйшую Тр(о)[и]цу през(ъ) с[о]лнце, которое два образы свои выражаеѣ. <...> ...такъ Б[о]гъ ѿ[с]ць, в(ъ) едном(ъ) Б[о]зствѣ своемъ, тогожъ Б[о]зства своего, два образы выразилъ, С[ы]на и Д[у]ха с[ва]таго, с[ы]на родачи, Д[у]ха с[ва]таго испускаючи, бо образы подобны суть тому, чьи суть

образы...”. Невідомий читач коментує: “Але и Д[у]хъ свѣати естъ образомъ с[ы]новскимъ, ѡако можешъ читати в(ъ) м[о]л[и]твѣ на Съше(с)твїе с[вѣ]таго Д[у]ха Патриархи Филоѡеѡа, то и С[ы]нъ выпускаетъ Д[у]ха, поневашъ и Ѡ[е]цъ(,) же выпускаетъ Д[у]ха(,) образомъ Ѡцевскимъ естъ, а не про инше естъ образомъ Ѡцевскимъ Д[у]хъ с[вѣ]ты(й), ти(л)ко за томъ(,) же выпускаетъ его(,) то теды и не про и(н)ше естъ образомъ с[ы]новскимъ тылко затимъ(,) же С[ы]нъ Д[у]ха с[вѣ]таго выпускаетъ” (арк. 214)¹⁰. Як стає зрозумілим із контексту, автор записів, добре обізнаний з богословською літературою, полемізує з І. Галятовським, посилаючись при цьому на першоджерела.

І. Галятовський виголошує: “С[ы]на родит(ъ) през(ъ) розумъ свой, гды познаваетъ О[те]цъ себе самого, натотъ часъ стаетса Ѡцевскій образъ, Ѡцевское слово оумное, который образъ, албо которое слово, называетьса с[ы]номъ Б[о]жимъ, Д[у]ха с[вѣ]таго зась през(ъ) волю свою О[те]цъ испускаетъ, гды себе самого любить О[те]цъ, на той часъ стаетса Ѡцевская любовь, которая называетса Д[у]хомъ с[вѣ]тымъ(ъ), и тыми розными способами выникана; рознатьса межы собою, С[ы]нъ и Д[у]хъ с[вѣ]тый, же С[ы]нъ родитса през(ъ) розумъ Ѡцевскій, Д[у]хъ с[вѣ]тый походитъ, през(ъ) волю Ѡцевскую” (арк. 215 зв.). Автор записів йому відповідає: “Небоже Галатовскій(,) не добри есь ѡеологъ(,) бо и С[ы]нъ себе любить, и Ѡца любить, и Ѡецъ С[ы]на любить, зачимъ(,) коли за тымъ Д[у]хъ с[вѣ]ти походитъ ѡ(д) Ѡца же(,) себе любить, то и ѡ(д) С[ы]на походитъ, бо и С[ы]нъ себе и Ѡца любить, зачимъ ѡ(д) обоихъ бытность свою Д[у]хъ с[вѣ]ти маетъ; бо иначе(,) що и(н)ша любовь, то и(н)шы Д[у]хъ будетъ, що естъ блюзнѣр(с)тво. Але такъ трима(и)(,) коли хочешъ Православнымъ быти; Ѡецъ С[ы]на любить и С[ы]нъ Ѡца, а таа любовь походіаща ѡ(д) обоихъ, ѡако ѡ(д) единого початку, то естъ одно(й) воли Ѡцевско(й) и С[ы]новско(й), внутърне, Постать и бытность свою имаетъ Д[у]хъ свѣати” (там само). Як бачимо, в той час, коли І. Галятовський розглядає св. Сина і св. Духа як суб’єктів, що “рознатьса межы собою” “розными способами выникана”, наш читач, навпаки, послідовно (як побачимо далі) доводить походження Духа святого “ѡ(д) обоихъ”, тобто від святих Огця і Сина, “ѡако ѡ(д) единого початку”.

Далі за текстом: “Гды чытають ѡеологѡве, и тьи слова, которые находятса, оу Пр(о)р[о]ка Ісаїи: Г[о]с[по]дъ посла ма и Д[у]хъ его. И през(ъ) тоє писмо познавають Прена[и]с[вѣ]тѣйшую Тр(о)[и]цу, бо

тѣи слова мовить Х[ристо]с с[ы]нъ Б[о]жій, которогѡ послалъ на свѣтъ, дла збавена людзкого; Ѡ[е]цъ и Д[у]хъ с[ва]тѣй, а ѡако Д[у]хъ с[ва]тѣй любо с[ы]на посылаеть, еднакъ, с[ы]нъ ѡ Д[у]ха с[ва]таго не родитьса, такъ и с[ы]нъ, любо посылаеть Д[у]ха с[ва]таго...” (арк. 217зв.). У той же час на полях бачимо: “Тое пр[о]р[о]чество Пане Галотов(с)кїи розуміеть, ѡ Х[рис]тѣ ведлугъ чловѣчест[ва] и в(ъ) часѣхъ не ѡ(д) вѣковъ, не ведлугъ Б[о]жества, и (е?)днако ведлугъ Б[о]жества(,) ѡако Ѡ[е]цъ, и себе пославъ в[ъ] часѣхъ, ведлугъ воплощенїа. Зачимъ не (...?)ратъ ди(ш?)куруешъ” (там само).

У текстї “Ключа”: “Еднакъ Д[у]хъ с[ва]тѣй ѡ С[ы]на не походит(ъ), бо иншаа естъ речъ посыланье, иншаа похоженье, посыланье естъ в часѣ, до створена, похоженье зась естъ пре(д) вѣки, пре(д) створен[н]ем(ъ), дла тогѡ Д[у]хъ с[ва]тѣй называетьса с[ы]новскїи, ведлугъ Ап[о]ст[о]ла Павла: Аще хто Д[у]ха не иматъ, сей нѣсть еговъ. Же Се[ы]нъ посылаеть Д[у]ха с[ва]тагѡ, в(ъ) часѣ до створена. Еше мовитьса Д[у]хъ сыновскїи, дла едногѡ ест[е]ства Б[о]зскогѡ, которое ѡба два мають, не дла тогѡ, жебы мѣл(ъ) Д[у]хъ с[ва]тѣй ѡ С[ы]на походити” (там само). На що, в свою чергу, одержуе відповїдъ свого невідомого опонента: “Повежъ мнѣ(,) Пане Галотовскїи, прощо Д[у]хъ свїати зоветьса Д[у]хомъ ѡцевскїимъ? Не про и(н)ше тылко(,) за то(,) ѡжъ ѡ(д) его походитъ, то и за тымъ естъ с[ы]новскїи и Х[рис]товъ(,) же ѡ(д) С[ы]на, и ѡ(д) Х[рис]та ведлугъ божества(,) або Персоны ѡ(д) его походитъ. Правда естъ(,) же може(с)а тень вѣршъ Павловъ розумити, ѡако свїати Дамаскинъ толмачить, але ты не прикладу(й) свое(,) же ѡ(д) С[ы]на не походитъ, бо то свїати Дама(с)кинъ не прилавъ” (там само). Отже, практично кожна із цитат, наведених автором “казань”, та їх подальше роз’яснення в текстї не залишаються поза увагою його опонента.

У І. Галятовського: “Гды чытають теѡлїогѡве и тѣи слова, которѣ мовиль Х[ристо]с до Ап[о]ст[о]ловъ: Азь оумолю О[т]ца, и иногѡ Оутѣшителя дастъ вамъ «...», не мовиль ѡа дамъ вамъ, же Д[у]хъ с[ва]тѣй ѡ Ѡца самогѡ походитъ, а ѡ С[ы]на не походитъ, бо если бы Д[у]хъ с[ва]тѣй походилъ ѡ О[т]ца и С[ы]на, мусѣли бысмо признати речъ не слушную, же в(ъ) Б[о]зствѣ два початки знайдуютьса, поневажъ початокъ без(ъ) початку: ѡакой естъ Ѡ[е]цъ, и початокъ ѡ початку, ѡакой естъ С[ы]нъ, суть два початки, а любо всѣ три Персоны Б[о]зскїи, суть однимъ початкомъ вшелакого створена” (арк. 218). Невідомий коментатор продовжує свою полемїку з автором “Ключа”: “И ту не розуміешъ писмо(,) Пане Галотовскїи; бо

тїи слова: Азь оумоллю ѿца розуміютьсѧ ведлугъ чловѣчества, которе можетъ Б[о]гу ѿцу молитисѧ, а не ведлугъ Б[о]жества Х[рис]това, бо Б[о]гъ Б[о]говѣ не молитсѧ, бо ровнїи сугъ, и Б[о]гъ Б[о]говѣ не смиряетсѧ, и не оуничижаетсѧ, а [чловѣчество – Т.Р.] къ Б[о]гу сѧ молитъ(,) муситсѧ смиріати, оуни(чи)жити, и кланїати. Неправда, ѡжъ будутъ два початъки Д[у]ха с[вѧ]т[о]го(,) ѡжъ будетъ ѡ(д) ѿца и С[ы]на походити, бо ѿ[е]цъ в[ъ] С[ы]нѣ есть, а С[ы]нъ вѣ ѿцѣ(,) и єдина ихъ есть волѧ(,) черезъ которую выпускають Д[у]ха с[вѧ]таго” (там само). Можемо помїтити, що, коментуючи окремі місця тексту “казаня”, наш читач не підходить до цього голослївно. Майже скрізь його власні положення і висновки підкрїплено прикладами. Так, у даному фрагменті: порівняння Бога і людства.

Далі за текстом: “Гды чытаю(т) ѳеѡліогѡве, и другїи слова, котори мовиль Х[ристо]с до Ап[о](с)[то]ловъ: Єгда прїйдетъ утѣшителъ, егоже азь пошлю вамъ ѿ О[т]ца Д[у]хъ истинный, иже ѿ ѿца исходитъ, «...» мовиль Х[ристо]с, Єгоже азь пошлю вамъ ѿ О[т]ца, не мовиль пошлю ѿ себе, и знову мовиль Х[ристо]с, Д[у]хъ истинны иже ѿ ѿца исходитъ, не мовиль и ѿ мене исходитъ, же Д[у]хъ с[вѧ]т[ый] ѿ О[т]ца самого тылко походит(ъ), и маєт свою бытность, а ѿ С[ы]на не походитъ, и бытности своей ѿ него не маєт” (арк. 218зв.–219). Водночас на полях читаємо: “Але тежъ не мовить Х[ристо]с, (и?)же ѡ(д) самого або, иже токѣмо ѡ(д) ѿца походитъ. Скаржишсѧ на Римлїанъ(,) же до Символу приклали ѡ(д) С[ы]на, а Символъ тылко люде свїатїи Соборно склали, которїи нужди ради, то есть дѣла(,) герезїи прикладати могутъ артикулъ вѣры, але ты смїешъ сами(й) Єв[ан]гелїи прикла(с)ти, ѡ(д) самого ѿца”¹¹ (арк. 219). А трохи нижче додає: “Тебе єдного не пови(н)нїи єсмо слухати, коли такъ писмо не расу(д)не толкуешъ” (там само).

У тексті “Казаня”: “...Гды Х[ристо]с дунуль на Ап[о](с)[то]ловъ и мовиль имъ Прїймѣте Д[у]хъ с[вѧ]т[ый]. <...> На той часъ не Персону Д[у]ха с[вѧ]таго далъ Х[ристо]с Ап[о](с)толѡмъ, але далъ имъ даръ Д[у]ха с[вѧ]таго, моць ѡпущана и задержана грѣховъ, длѧтогѡ Д[у]хъ с[вѧ]т[ый], третѧ Персона Б[о]зскаѧ, ѿ С[ы]на не походитъ” (там само). Децо погоджуючись з І. Галятовським, автор коментарїв, проте, продовжує свої роздуми: “Правду повѣдашъ; але ци малъ бы С[ы]нъ то(й) власти дати дари Д[у]ха с[вѧ]того, коли бы ѡ(д) его не походилъ? Ци дунуль былъ на Ап[о](с)[то]ли(,) коли бы не ма(л) тхненїе дѣстве(н)ное(?) Д[у]ха с[вѧ]т[о]го власность есть дати дари своїи, а же и С[ы]нъ ихъ роздаєтъ, то знати власть в[ъ] нимъ вл[а](д)ичьну в[ъ] нутрѣ

дѣстве(н)ную и(?) быгъности Д[у]ха с[ва]таго. А преца з того можемъ разумити(,) же ѿ(д) С[ы]на походитъ, албовѣмъ даль знакъ тхненіемъ своимъ Х[ристо]с, же ѿкъ Д[у]хъ матеріальни(,) коли дунуль на ап[о]с[то]ли(,) исходиль з пречистихъ оустъ его дочесне, такъ ѿ(д) вѣковъ внутрь дихаль(,) дихаетъ і дихати будетъ Д[у]ха с[ва]т[о]го въ вѣкѣ, зачимъ и ѿ(д) его походитъ...” (там само). І далі: “Чему жъ ты, Пана Галотов(с)кій, ту черезъ Д[у]ха, разуміешъ самую Персону, а наперед) того тылько дари? Вѣдишъ(,) ѿкъ превротъне и не розсу(д)не мѣш аешъся” (арк. 219 зв.).

І. Галятовський пише: “...не ѿзнаймилъ зась тыми словами Х[ристо]с, же бы Д[у]хъ с[ва]тый ѿ негѿ мѣль походити, бо не мовиль: ѿ мене, але мовиль ѿ моего, (то естъ ѿца) прійметъ. През(ъ) тыежъ слова ѿзнаймилъ Х[ристо]с, же Д[у]хъ с[ва]тый туюжъ, едну науку, мелъ давати людемъ, которую Х[ристо]с давалъ, нѣчогѿ не мѣль оучити противногѿ науцѣ и волѣ Х[ристо]вой и Ап[о]с[то]ль Павелъ самую Персону ѿцевскую разумѣтъ, мовачи ѿ похоженю Д[у]ха с[ва]тагѿ: Мы же не д[у]хъ міра сего пріахомъ, но Д[у]хъ иже ѿ Б[о]га” (там само). Поряд на полях знаходимо римований коментар з достатньо фамільярним зверненням до І. Галятовського: “Граматики не знаешъ, мо(й) Галотов(с)кій, коли з руского слова не могль есъ зразумити, быхо в(ъ) Грецкое писмо посмотрити” (там само). Далі уточнюе: “Толкуешъ где не треба, хѣба слѣпи не вѣдитъ, о чимъ Ап[о]с[то]ль мовить, нѣчогѿ о Персонѣ Д[у]ха, але о дарехъ, бо Д[у]хъ свіати(,) що в(ъ) насъ пребываетъ, не въплощаетъса в(ъ) насъ(,) але дарами его и бл[а]г[о]д[а]тию божию пріимуемо(,) і въ насъ пребываетъ” (там само). Автор записів не просто коментуе текст “Ключа разумѣнія”, а фактично дискутуе з І. Галятовським на сторінках книги, постійно звертаючись при цьому до нього безпосередньо.

У І. Галятовського: “А если кто мовить: же с[ы]нъ з(ъ) О[т]цемъ единомъ Б[о]з(с)тво маеть, зачимъ(ъ) суть и с[ы]новская Персона разумѣтъса и ѿ С[ы]на Д[у]хъ с[ва]тый походитъ. Мы тежъ мовимо; же и Д[у]хъ с[ва]тый единомъ Б[о]з(с)тво з(ъ) О[т]цемъ(ъ) маеть, зачимъ и Д[у]ха с[ва]тагѿ Персона тутъ разумѣтса, и ѿ себе самогѿ Д[у]хъ с[ва]тый походитъ, але ѿкъ то, такъ и то, доводъ непристойный” (арк. 219зв.–220). На полях читаємо достатньо категоричний висновок щодо цього твердження: “А преца Ко(н)секве(н)цию не добро чинишъ(,) бо жа(д)на Персона ѿ(д) себе само(й) не походитъ” (арк. 220).

Далі за текстом казанія: “През(ъ) тоє писмо, познавають в(ъ) Б[о]зѣ три Персоны розныи, поневажъ на розныхъ мѣстцахъ и в(ъ)

розномъ кштал(ъ)тѣ показалиса, з(ъ) тых(ъ) же словъ познати можемо, же Д[у]хъ с[ва]т[ый] ѿ Ѡца самого походить, ѿ С[ы]на не походить, тылкѡ на с[ы]нѣ ѿпочиваетъ, поневажъ з(ъ) н[е]ба, ѿ Ѡца зыйшоль Д[у]хъ с[ва]т[ый] на с[ы]на, гды с[ы]нъ Б[о]жій кр[е](с)тил(ъ)са в(ъ) рѣцѣ Іорданской, ведлугъ Єв[ан](г)[е]листы Матѡеа...” (там само). На полях находимо відповідь: “Не прикладу(й) ѡ(д) Самого, бо то не есть в(ъ) Єв[ан](г)[е]ліи. А слѣпи(,) ци не знаешъ, ѡжъ на Іорданѣ Д[у]хъ свѣати дарами своими не на Б[о]жество Х[рис]товомъ(,) але на чловѣчество ѡ(д)почнулъ; бо Б[о]жество не потребуе даровъ под-верховнихъ(,) походѣщихъ ѡ(д) и(н)наго. Вшакъ не Б[о]жество, але чловѣчество кр[е](с)тилося. А не знаешъ(,) ѡжъ двоѣкое есть Д[у]ха свѣатого ѡ(д)почиваніе, вѣкуистое внутрѣ Б[о]жества(,) и такъ походѣщъ Д[у]хъ свѣати ѡ(д) Ѡца и С[ы]на, в(ъ) нихъ ѡ(д)почиваетъ, о чимъ приточе(н)ное писмо нѣчь не мовить. Другое ѡ(д)почиваніе есть дочесное(?) дарами своими на С[ы]нѣ ведлугъ чловѣчества; а ты(,) Пане Галотов(с)кій, прикладуешъ до вѣчного не по правдѣ, бо не розуміешъ. Чорнаѣ твоѣѣ ѡеологіѣ” (там само).

Цитуючи пророка Ісайю, І. Галятовський продовжуе цю тему. Разом з тим на полях бачимо коментар з цього приводу: “Все то о чловѣчество розуміеться и о дарах Д[у]ха с[ва]т[ого](,) нѣчь ту немашъ о похож(д)еніу Д[у]ха с[ва]т[ого] “(д) С[ы]на” (арк. 220 зв.).

У тексті читаемо: “Иншаѣ засъ речъ есть похоженъе, иншаѣ ѿпочиванъе, похоженъе есть дѣйство, ѿпочиванъе есть престанъе дѣйства. И през(ъ) тоѣ ѿпочиванъе и пребыванъе Д[у]ха с[ва]т[аго] на с[ы]нѣ, значитьса, же Д[у]хъ с[ва]т[ый] єдиносуцный есть С[ы]нови, ѣкѡ С[ы]нъ О[т]цєви и О[т]цѣ с[ы]нови єдиносуцный есть, для того мовил(ъ) Х[ристо]: Азъ въ Ѡци и Ѡецъ въ мнѣ есть” (там само). На що невідомий автор відповідає: “Самъ сѣѣ признавашъ, же ѡ(д)почиваніе есть престаніе дѣства; добрѣ. зачимъ(,) коли Д[у]хъ свѣати на С[ы]нѣ ѡ(д)почиваетъ(,) то Д[у]хъ свѣати не дѣствуетъ, що жъ ту вводишъ, же С[ы]нъ дѣствуетъ? Дурное говоришъ, бо С[ы]нъ на Д[у]сѣ не ѿпочиваетъ. зачимъ єму дѣстве(н)наго дыханіа ѡ(д)ніати не можешъ, през то(,) ѡжъ Д[у]хъ С[ва]т[ий] на С[ы]нѣ ѡ(д)почаветъ. слѣпи ѡеологу. Вшакъ вѣдишъ: С[ы]нъ въ ѡцѣ, а ѡ[т]цъ въ С[ы]нѣ, ѣко можешъ внутрнее дѣство обоихъ ралѣчати? абы єденъ дихаль Д[у]ха(,) а други нѣтъ?” (там само). Розглядаючи та коментуючи таким чином проповідь письменника, читач послідовно зупиняється на окремих фрагментах тексту, по черзі обгрутовуючи свої положення.

І. Галятовський пише: “Гды чытают(ъ) ѡеологѡве тыи слова,

которои ѱалмиста мови(т) до Х[рист]а: Помаза та Б[ож]е Б[о]гъ твой елеомъ радости. то естъ; Д[у]хомъ с[ва]тымъ, и презъ тоє писмо Пренас[ва]тѣйшую Тр(о)[и]цу познавають, и похоженъ Д[у]ха с[ва]таго ѿ Ѡца самого, не ѿ С[ы]на, поневажъ Ѡ[е]ць даєть С[ы]нови Д[у]ха с[ва]таго, которым егѡ помазуєть...” (арк. 220зв.–221). Відносно цих слів автор коментарів продовжує полемізувати: “Все то о Х[рис]тѣ ведлугъ чловѣчества Х[рис]та. не ведлуг Божества, бо Б[о]гъ ѿ[е]ць не помазаль С[ы]на своего ѡ(д) вѣковъ Д[у]хомъ свѣатимъ, бо тенъ естъ в(ъ) ѿцѣ и въ С[ы]нѣ ѡ(д) вѣковъ, бо иначе и ѿ[е]ць себе помазаль Д[у]хомъ радости(,) то естъ Д[у]хомъ свѣатимъ(,) а же его С[ы]номъ називаєть(ся) ведлугъ чловѣчества, вшакъ и кажди побожни Х[рис]тїанинъ естъ С[ы]номъ Б[о]жимъ, и даєть ему Б[о]гъ вшелякїи дари, пр[о]р[о]ковати, дїаволовъ изганїати, недугїи изцилати, чуда показовати божею силою(,) ѡко Ап[о]ст[ол]ове чинили. а ту нѣчого немашь о похождєнію вѣкуистого Д[у]ха С[ва]таго ѡ(д) ѿца або С[ы]на. Правда(,) же Б[о]жество и Тро(и)ца свѣатаѡ выражається, але не похожденіє. А же Галотов(с)кїй прикладаєть то писмо до того(,) же не походитъ ѡ(д) С[ы]на, фалшиве розумїєєть, ѡко вѣдишь чителнику” (арк. 221). І знову наш читач вдається до порівняннїа Божества та людства. Цїкаво, що він чїтко розмежовує Христоса-Божество і Христоса-людину. Але в той же час не забуває наголосити, що “кажди побожни Х[рис]тїанинъ естъ С[ы]номъ Б[о]жимъ”. В останньому коментарі автор вперше звертаєтьсѡ до читачів “Ключа разумѣнїя”, згадуючи про І. Галатовського в третій особі. І вже після закінченнїа тексту “казаннїа” автор робить свої висновки, даючи характеристику письменникові, називаючи його нерозумним, нетямущим теологом, хоча і не применшує значеннїа його праці: “Добре есь оучениль Панє Галотов(с)кїи(,) жесь то казанїє поправиль оу второзда(н)нихъ, где хочъ да що не росу(д)но споминаєшь, але прецьѡ не такъ оупорно, з того сужу тїа фалшивимъ оучителемъ и не ростропѣнимъ¹² теологом(,) зачимъ не треба тобѣ вѣровати в(ъ) тѡмъ казаню за похожденіє Д[у]ха С[ва]таго ѡ(д) Самого ѿца(,) а не п С[ы]на” (арк. 223 зв.).

Нерїдко на полях стародруків зустрічаютьсѡ записи і побутового характеру. Так, перед початком тексту “Казаньє на с[ва]того Архієреѡ Нїколаѡ” знаходимо запис, зроблений тїєю ж рукою, що і попереднїи коментарї: “Покощовати Пюра, ци буде(т) доброє(,) Муси(т) битї” (арк. 360 зв.). Поряд з попереднїими записами останнїй виглядає навіть дещо курьозно.

Як уже зазначалося, всі коментарі написані тогочасною українською мовою. Коротко зупинимося на особливостях мови рукописних коментарів:

- літера Ѣ, в основному, позначає звук і, але в деяких випадках на місці Ѣ бачимо літеру і (и, ї) (розумієть, розумити, посмотрити, смієш()). У той же час літера Ѣ зустрічається, хоча і досить рідко, на позначення звука є (добрѢ);

- втрата голосного і на початку слова в дієслові *мати* (маєть, малъ); але в деяких випадках бачимо *имаєть*;

- перехід літери л у в (приклавъ, пославъ), але в той же час зустрічаємо в тексті і *далъ, походилъ*;

- у більшості випадків вживається літера и замість ы (не добри, православнимъ, дати дари, биті, дихаті будєть, побожни);

- в основному використовується літера Ѡ (Ѡко, таѠ, волѠ, зоветьсѠ), але іноді пишеться іа (кланіати, сміріати, свіатіи, походіащъ); літера А не використовується взагалі;

- іноді бачимо ь в кінці дієслова (будуть);

- характерною особливістю мови коментарів є вживання прийменника Ѡ(д) замість форми Ѡ, що характерно саме для живої української мови (ы(д) вѣковъ, ы(д) с[ы]на, ы(д) его); в деяких випадках це явище поширюється і на префікси (ы(д)ніати, ы(д)почивает);

- частку сѧ, як правило, бачимо в постпозиції (выражаєтьсѧ зоветьсѧ, розуміютьсѧ, молитисѧ, смиряєтьсѧ); в той же час зустрічаємо в тексті, хоча і рідко, препозицію частки сѠ (сѧ молить, сѧ признавашъ);

- написання частки ци замість чи (ци малъ бы; ци дунуль былъ...; ци буде(т)).

Що стосується лексики досліджуваного тексту, можемо побачити в ній досить велику кількість польських слів (блюзнѣрство, ростропънимъ, ведлугъ, герезіи, дочесне, поневащъ, тьлко, повежъ (в значенні “повідай”), албовѣмъ, векуистое, вшакъ, вшельакїи). Зустрічаються в тексті і латинізми (консеквенція, ди(ш?)куровати (від лат. Dis – ситго – розповідати, викладати) тощо.

Звернемося також до синтаксису коментарів. Автор, в основному, використовує складні синтаксичні конструкції. Як правило, це – складнопідрядні речення. Дуже часто бачимо декілька підрядних в одному реченні. Щодо типів підрядних речень, зазначимо, що в тексті зустрічаються підрядні *додаткові* (сполучники *же, жесь, иже, Ѡжъ, о чимъ*); *означальні* (сполучники *которое, що*); *порівняльні* (сполучник

яко); *причини* (сполучники *поневашь, бо, ѡжъ, албовѣмъ, зачимъ*); *умовні* (сполучники *коли, коли бы*); *часу* (сполучник *коли*).

На жаль, автор коментарів не залишив ніяких відомостей про себе. Але, аналізуючи його записи, ми можемо спробувати відтворити узагальнений образ цієї особи. Як бачимо, наш читач виявляє себе людиною освіченою, обізнаною з тогочасною філософією, богословськими працями, вільно орієнтується в першоджерелах (звертається до творів Константинопольського патріарха Філофея, Іоанна Дамаскіна, апостола Павла, пророка Ісайї, євангельських текстів). Він здатний аналізувати текст і обґрунтовувати свої думки і висновки за допомогою прикладів, взятих з повсякденного життя.

Стосовно мови та стилю коментарів можна зробити висновок, що їх автор добре володів сучасною йому українською мовою. Знав він також грецьку, латинську та польську мови. Безперечно, був він знайомий і з основами гомілетики. Виявлені нами коментарі створені, фактично, згідно із вказівками, викладеними І. Галятівським в “Наукѣ албо способѣ зложена Казана” – першого вітчизняного трактату з гомілетики: “...даю тобѣ такую раду: чытай Книги и що хорошее вычитаешъ, нотуй собѣ, и до своего Казана апплѣкуй...” (арк. 531 зв.).

Судячи з того, що один із коментарів у тексті римований, скоріше за все, невідомий читач був обізнаний з тогочасною віршованою системою, і сам, можливо, писав вірші.

Цілком імовірно, що освіту він міг здобути в Києво-Могилянській колегії або навіть бути одним із її викладачів, тобто належати до оточення Іоаникія Галятівського.

Отже, записи на полях стародруків дають змогу створити уявлення не лише про соціальний статус їх власників, встановити межі розповсюдження книжок та простежити рівень цін на них, але допомагають відтворити образ тогочасного українського читача в цілому.

¹ Відомості про кількість видань подано за каталогом: *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, виданих на Україні.– Л., 1981.– Кн. 1: 1574–1700. При цьому враховувалися стародруки, описані на підставі бібліографічних джерел, та ті, про видання яких відомо лише з архівних документів або з інших надійних джерел. (Див.: *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам’ятки книжкового мистецтва.– С. 22).

² *Ісаєвич Я.Д.* Типографія Михаїла Слезки и ее роль в межславянских культурных связях // Федоровские чтения, 1973 : Сб. науч. тр.– М., 1976.– С. 53.

³ Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.) : Зб. документів.– К., 1975. - С. 237–238.

⁴ *Чепіга І.П.* Творчество Иоанникия Галятковского, украинского писателя второй пол. XVII в. : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1965. – С. 3.

⁵ Там само. – С. 2.

⁶ “Ключ розуміння” Іоанникія Галятівського – видатна пам’ятка української мови XVII ст. // Галятівський І. Ключ розуміння / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К., 1985. – С. 7–8.

⁷ Галятівський І. Ключ разумѣнію. – Л.: Друк. М. Сльозки, 1665. – Тит. арк.

⁸ *Микитась В.Л.* Українська література у боротьбі проти унії : Дослідження. – К., 1984. – С. 114.

⁹ Докладніше ці питання нами було розглянуто в дисертаційній роботі: *Росовецкая Т.Н.* Книгоиздательская и просветительская деятельность Памва Беринды и Михаила Слезки (Формирование идейно-эстетического своеобразия украинской старопечатной книги I пол. XVII в.) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1988.

¹⁰ Наводимо повний текст. Виносні літери подаються в круглих дужках, скорочення під титлами – в квадратних. Реконструкція розділових знаків у коментарях (подано в круглих дужках) наша – *Т. Р.* Надалі посилання подаються в тексті.

¹¹ Підкреслено автором коментарів.

¹² Ніерозтропни (польськ.) – нерозумний, нетямущий.